

tussen
poussin en punthelm
opstellen over cultuur

p. allegaert & l. vanmarcke (red.)

acco leuven / amersfoort

Rudolf Boehm

DE VOORUITGANG VAN HET NIHILISME

Verhaal van een toerist

Ook al in Venetië geweest, de stad waar Italië zijn rijkdom in de 14de en 15de eeuw voornamelijk aan te danken heeft, de rijke bodem waarin 'de' Renaissance wortel schoot?

Aan de overkant van de oever bij het Dogenpaleis staat, op haar eigen eiland, de kerk van San Giorgio Maggiore, een werk van Andrea PALLADIO. Binnen zie je op het hoofdaltaar God de Vader, staande op de wereldbol. Soms staat de kerkdeur open. Dan bemerk je, over het water, precies op de lijn die in het verlengde ligt van de as van de hoofdbeuk, het torentje van de Dogana da Mar, de 'hertogelijke' zeeadministratie. (Van *dogana* is trouwens het woord 'douane' afgeleid). Op dat torentje staat dan weer, op haar bol, verguld, de Fortuna, zich draaiend met de wind.

Je vraagt de monnik die je uitgeleide doet: "Voel je je wel met deze verbinding?" Hij schudt het hoofd en merkt nog op: "*E il piu forte e che sono essatamente alla stessa altezza*" ("En het strafst is dat ze precies op dezelfde hoogte staan").

Het bouwen van de kerk begon in 1566 en ze werd voltooid in 1610. De Dogana op de Punta della Salute - zo genoemd naar de kerk Santa Maria della Salute in de nabijheid - stond er reeds lang tevoren. Wel werd de Fortuna pas in 1682 op het torentje geplaatst.

Honderd jaar oude aantekeningen

Bijna honderd jaar geleden, begin 1888, maakte Friedrich NIETZSCHE een register op van een vierhonderdtal aantekeningen, die hij voornamelijk in de herfst van 1887 te Nice had neergeschreven en van plan was te gebruiken voor een boek dat hij vermoedelijk de titel wilde geven *Versuch einer Umwertung aller Werte* (Poging tot een herwaardering van alle waarden) ¹. Drie aantekeningen over de

opkomst van een Europees nihilisme, die volgens NIETZSCHE horen bij een inleidend hoofdstuk van dit boek wil ik hier gedeeltelijk, in eigen Nederlandse vertaling, citeren.

Uit nummer 33: "De vraag van het nihilisme: 'Waartoe?' gaat uit van de tot nog toe heersende gewoonte te denken dat ons een doel van buitenaf moet gesteld en gegeven zijn - namelijk door een of andere bovenmenselijke autoriteit. Nadat men er van teruggekomen is in deze autoriteit te geloven, zoekt men toch nog naar oude gewoonte een andere, die absoluut zou kunnen spreken en die ons doelstellingen en taken zou kunnen opleggen. In de eerste plaats treedt nu de autoriteit van het geweten op (hoe meer de moraal zich emancipeert van de theologie, hoe meer ze imperatief wordt); als substituut voor een persoonlijke autoriteit. Of de autoriteit van de rede. Of het sociaal instinct (de kudde). Of de geschiedenis met een immanente geest, die haar doel in zichzelf bezit en waar men zich kan aan overgeven. Men wil ontsnappen aan de wil, aan het willen van een doel, aan het risico zichzelf een doel te geven; men wil alle verantwoordelijkheid afwentelen (-men zou het fatalisme aanvaarden)²".

Uit nummer 142: "Te overwegen: In hoeverre nog steeds het rampzalige geloof in een goddelijke providentie - dit voor onze handen en ons verstand meest verlammeende geloof dat ooit bestaan heeft - voortbestaat; in hoeverre onder de formules 'natuur', 'vooruitgang', 'vervolmaking', 'Darwinisme', onder de vorm van het bijgeloof in een zeker verband tussen geluk en deugd, tussen ongeluk en schuld nog steeds een christelijke vooronderstelling en interpretatie voortleeft. Zo'n absurd vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in het 'levensinstinct', zo'n kleinburgerlijke resignatie, die berust op het geloof dat alles goed zou gaan indien iedereen maar zijn plicht doet - dat alles heeft maar zin in de veronderstelling van een leiding der dingen *sub specie boni*. Zelfs nog het fatalisme, onze tegenwoordige vorm van filosofische gevoeligheid, is een gevolg, een onbewust gevolg van dit al te langdurig geloof in een goddelijke beschikking: alsof het namelijk niet net van ons zou afhangen hoe het allemaal verloopt (-alsof we het zouden mogen laten verlopen zoals het verloopt: iedere enkeling zelf slechts een modus van de absolute realiteit-)³".

Uit nummer 27: "Het nihilisme is een pathologische overgangsfase (pathologisch is die fantastische veralgemening, het besluit dat er helemaal geen zin bestaat): hetzij, dat de produktieve krachten nog niet sterk genoeg zijn: hetzij dat de decadentie nog aarzelt en haar hulpmiddelen nog niet heeft gevonden⁴".

Vijfhonderd jaar geleden, de schepping

NIETZSCHE vermoedde dat er "onder de formules 'natuur', 'vooruitgang', 'vervolmaking', 'Darwinisme', (...) nog steeds een christelijke vooronderstelling en interpretatie voortleeft". Waarom? "Zo'n absurd vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in het 'levensinstinct', zo'n kleinburgerlijke resignatie, die berust op het geloof dat alles goed zou gaan indien iedereen maar zijn plicht doet - dat alles heeft maar zin in de veronderstelling van een leiding der dingen *sub specie boni*."

In feite is dit laatste - de reden die NIETZSCHE opgeeft voor zijn vermoeden - bewezen. De oudste onder de 'formules' die hij aanhaalt, is het begrip 'natuur'. De 'natuur', dat is de 'natuur der dingen', of het geheel van de dingen, die van ons, mensen, volstrekt onafhankelijk zijn en die zijn wat ze zijn en zoals ze zijn, terwijl wij er volledig afhankelijk van zijn.

Dit begrip, 'natuur', is voor het eerst verworven door de Griekse filosofie: zij is in wezen 'natuurfilosofie'. Een heel lange periode - vijfhonderd jaar voor de geboorte van een zekere Christus en vijftienhonderd jaar erna - heeft dit begrip verlammeend gewerkt op de mensen die er in aanraking mee kwamen.

Enkel de - naar men aanneemt 'christelijke' - "vooronderstelling en interpretatie", volgens welke die 'natuur' schepping van een god is, door hem geschapen zoals ze is in het voordeel van de mens, kan het - anders - "absurd vertrouwen" rechtvaardigen dat kenmerkend is voor 'de' Renaissance, namelijk het "vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in het 'levensinstinct', ...".

Het denken van 'de' Renaissance heeft de - in werkelijkheid - joodse veronderstelling van een goddelijke schepping van de wereld én het Griekse begrip van een onafhankelijk van ons, mensen, bepaalde natuur samen gevoegd.

La nature des philosophes

Ludwig FEUERBACH begon in 1846 zijn verhandeling *Das Wesen der Religion (Het wezen van de religie)* met de volgende twee paragrafen⁵:

"Het wezen dat onderscheiden en onafhankelijk is van het menselijk wezen (...) - het wezen zonder menselijk wezen, zonder menselijke eigenschappen en zonder menselijke individualiteit - is in waarheid

niets anders dan de natuur";
 "De grond van de religie is het afhankelijkheidsgevoel van de mens;
 het object van dit afhankelijkheidsgevoel, hetgeen waar de mens van
 afhankelijk is en waar hij zich van afhankelijk voelt, is echter
 oorspronkelijk niets anders dan de natuur."

Objectief - "op zich of voor ons", zoals HEGEL pleegde te zeggen - mag
 dit laatste ook juist zijn, het begrip 'natuur' - geeft men zich wel
 rekenschap van zijn fantastisch hoge graad van abstractie? - heeft
 nauwelijks één religie toebehoord.

Het begrip 'natuur' is, tamelijk precies zoals FEUERBACH het zegt, dé
 grote verworvenheid van de Griekse 'natuurfilosofie' die begint met
 THALES VAN MILETE en zich voltooit met DEMOKRITOS VAN ELIS. Ook
 SOKRATES, PLATO en ARISTOTELES waren 'natuurfilosofen'.
 DEMOKRITOS, een tijdgenoot van SOKRATES had het, wanneer hij sprak
 over de 'natuur', voornamelijk over: *de dingen* die volstrekt
 onafhankelijk van ons, mensen, zijn en zijn zoals ze zijn. SOKRATES,
 PLATO en ARISTOTELES daarentegen hadden het eerder over: het van
 ons, mensen, volstrekt onafhankelijk *wezen* of over de natuur *van de
 dingen zelf*.

Zij waren het ook die voor het eerst voorstelden te vertrouwen in de
 dingen zoals ze op zichzelf zijn. Hun ideaal was het theoretisch weten,
 de 'theoria', dit wil zeggen: zich los maken van alle menselijke
 behoeften, van verlangens en van doelstellingen en zich over geven aan
 een loutere beschouwing van het zijnde zoals het op zichzelf is. Net
 daardoor, zo meenden ze, konden de mensen ook de beste en meest
 nuttige kennis voor hun praktische belangen verwerven.

Dat voorstel viel in het Athene van hun tijd niet bepaald in goede
 aarde. We kennen het lot van SOKRATES; we weten niet hoe PLATO zich
 uit de slag heeft kunnen trekken; ook ARISTOTELES werd bedreigd met
 een proces, moest vluchten en stierf in ballingschap. Het leek volstrekt
 ongelooflijk en ondraaglijk dat de mensen hun eigenbelang het best
 konden dienen door dit te verloochenen ten gunste van de
 beschouwing, het aanvaarden en het naleven van het zijnde zoals het
 van nature op zichzelf is.

Men kent het tragische protest van SOFOKLES en het komische protest
 van ARISTOFANES tegen dit soort filosofie. Het duidelijkst is het
 verwoord in de tragedie van koning Oedipus, in Athene opgevoerd
 terwijl SOKRATES nog leefde. Oedipus is het voorbeeld van een mens
 die slachtoffer wordt van een schijnbaar volstrekt van hemzelf
 onafhankelijk noodlot. Echter, Oedipus gaat niet ten onder aan de
 natuur der dingen: het is een reeks van misstappen, fouten en
 vergissingen van hemzelf en van andere mensen die hem ten gronde

richten. Het waren die menselijke daden die de tragische uitkomst
 onvermijdelijk maakten. SOFOKLES' tragedie bevat nog steeds de
 waarschuwing dat wij, mensen, nooit genoeg aandacht kunnen geven
 aan wat wél volstrekt van onszelf afhangt.

De meest beklagenswaardige van alle mensen, volgens de H. Paulus

De Griekse 'natuurfilosofie' vooral die van DEMOKRITOS, maar ook de
 filosofie van SOKRATES, PLATO en ARISTOTELES liep in de Oudheid uit op
 een grote ontmoediging bij de mensen. Ze ontketende sceptische en
 cynische, in het beste geval stoïcijnse en epicuristische stromingen, die
 enkel wortel konden schieten omdat ze beantwoordden aan een reeds
 aanwezige stemming. Een 'naïef' vertrouwen in de zin van het
 menselijk doen en laten ging verloren.

In deze, door de Griekse filosofie ontmoedigde, wereld kon het
 christendom zijn opgang maken. Het christendom preekte immers ook
 de zinloosheid van het menselijk doen en laten op deze aarde en zoals
 de sceptis en het cynisme ging het nog verder dan de Stoa of EPICURUS.

Beleed het christendom, zoals NIETZSCHE en velen trouwens in de
 moderne tijd menen, een "geloof in de goddelijke providentie"? "Het
 Nieuwe Testament kent het stoïcijnse begrip van 'providentie' niet",
 stelt Rudolf BULTMANN⁶. Wel poneert de oorspronkelijke christelijke
 leer voor het eerst een absolute en objectieve zin van het menselijk
 bestaan: maar dit is geen aardse zin, hij gaat slechts in vervulling in een
 hiernamaals. De *Eerste Brief* van de H. PAULUS aan de Corinthiërs
 culmineert in de woorden: "Zo we alleen voor dit leven onze hoop op
 Christus stellen, dan zijn we de meest beklagenswaardige van alle
 mensen (...). Ik bedoel dit broeders: vlees en bloed kunnen geen deel
 hebben aan het Koninkrijk Gods, en het bederf heeft geen deel aan het
 onbederfelijke⁷".

Geen enkele goddelijke providentie geeft aan het aardse bestaan, aan
 het doen en laten van de mensen, een zin, en zeker geen absolute zin.
 Wat meer is, het inzicht in die zinloosheid van het aardse is zelfs de
 voornaamste voorwaarde voor het verkrijgen van het heil in het
 hiernamaals. Als het aardse enige zin heeft, is het ons beproeven op
 te leggen die tot dit inzicht leiden.

Karl LÖWTH⁸ heeft aangetoond dat ook nog de H. AUGUSTINUS en zijn
 leerling OROSIUS, de grondleggers van een zogenaamde 'christelijke
 theologie van de geschiedenis', niet anders dachten.
 Een andere 'christelijke' leer over de zin van de aardse geschiedenis

van de mensheid kwam niet vroeger op dan in de 12de eeuw, met JOACHIM VAN FIORE, maar ze werd door het Kerkelijke leergezag hevig bestreden. Wel werd door die strijd de gelovig-christelijke aandacht steeds meer gevestigd op het 'hiernumaals', totdat tijdens 'de' Renaissance een absolute en objectieve zin in het aardse bestaan en in het doen en laten van de mensen begon door te dringen.

Se vuol ballare il signor contino ...

In het jaar des heils 1486 pende de jonge graaf Giovanni PICO DELLA MIRANDOLLA negenhonderd stellingen neer: hij zou ze verdedigen op een groot congres, dat hij in Rome wilde bijeenroepen. PICO dacht dit congres in te leiden met een rede *De dignitate hominis (Over de waardigheid van de mens)*. Van dit alles kwam evenwel niets in huis tengevolge van een tussenkomst van paus Innocentius VIII, die eerst enkele, en nadien alle stellingen van PICO veroordeelde. Niettemin begint met dit betoog 'de' Renaissance, die zich honderdvijftig jaar later in het werk van GALILEI voltooit als de wedergeboorte van de Griekse 'natuurfilosofie' van DEMOKRITOS. Dit laatste betekent het definitieve begin van de moderne tijden.

Men zou in 1986 - het jaar waarin ik dit schrijf - een gedenkdag moeten organiseren onder het motto *Vijfhonderd jaar moderne tijden*, "onder de formules 'natuur', 'vooruitgang', 'vervolmaking', 'Darwinisme', ..."; vijfhonderd jaar "absurd vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in het 'levensinstinct',", voor het eerst duidelijk verwoord door PICO. Hij is immers de eerste geweest voor wie de mens 'de kroon van de schepping' was.

Al te zeer staart men zich echter blind op de glans van die kroon, die de 'humanist' aan de mens toekent. Waar het eigenlijk over gaat is: om een vermeende schepping en haar vermeende betekenis. Indien namelijk de natuur enkel bestaat, enkel geschapen is door een god, terwille van de mens, dan heeft de mens geen enkele reden meer om de natuur werkelijk te vrezen noch om ze te sparen. Integendeel, hij heeft alle reden om de natuur te vertrouwen en om zich alsnog de aanbeveling toe te eigenen van wat van nu af aan de 'klassieke' Griekse wijsbegeerte gaat heten, de aanbeveling van het ideaal van de 'theoria' van SOKRATES, PLATO en ARISTOTELES. Bij hen knoopte de 'filosofie' van 'de' Renaissance opnieuw aan - hoewel daarbij voorafgegaan door wat men 'de Renaissance van de 13de eeuw' heeft genoemd - maar - zoals reeds gezegd - ook bij de joodse scheppingsidee.

Honderdvijftig jaar geleden, driehonderd jaar na GALILEI en nog geen vierhonderd jaar na PICO, beweerde Ludwig FEUERBACH in zijn verhandeling over *Het wezen van de religie*: "Het eigenlijk theïsme of monotheïsme begint pas daar, waar de mens de natuur (...) enkel op zich betreft en waar hij deze betrokkenheid tot haar wezen maakt, en daarmee zichzelf tot einddoel, tot het centrum en tot eenheidspunt van de natuur maakt. Waar de natuur dus haar doel buiten zichzelf heeft, heeft ze noodzakelijk ook haar grond en haar begin buiten zichzelf; waar ze enkel voor een ander wezen bestaat, is ze noodzakelijk ook afkomstig van een ander wezen: namelijk van een wezen van wie het doel en opzet bij het voortbrengen van de natuur de mens was, als het wezen dat van de natuur geniet en haar in zijn voordeel gebruikt. Het begin van de natuur ligt bijgevolg enkel bij god, waar haar einde bij de mens ligt. Met andere woorden, de leer dat een god de schepper van de wereld is, vindt haar reden en zin enkel in de leer dat de mens het doel van de schepping is⁹".

Voortreffelijk geredeneerd! FEUERBACH - die dat allemaal wel niet geloofde - zou welkom geweest zijn op PICO's Roomse bijeenkomst. Maar de Paus, zoals reeds gezegd, moest van PICO's stellingen niets hebben.

Terecht. Zelfs de scheppingsleer speelt in het Nieuwe Testament slechts een zeer bijkomstige rol; ze dient enkel om de macht te bewijzen van een god, die in staat moet zijn om een sterfelijk wezen te herscheppen voor een eeuwig leven. "Wel wordt de wereld gezien als een schepping van god, overeenkomstig de traditie van het joodse Oude Testament, maar de mens is er een vreemde in. De christenen zijn zelfs de eersten die beseffen dat ze hier 'pelgrims en vreemdelingen' zijn (*1.Petr. 2,11* ; zie ook *1,17*), dat hun 'vaderland' in de hemel is (*Phil. 3,20*). Ze hebben hier 'geen blijvende stad, maar reikhalzen naar de toekomstige stad' (*Hebr. 13,14*).¹⁰"

Of, bestond er altijd al een spanning in de christelijke constructie, namelijk tussen de joodse scheppingsleer en de afkeer - tegen het oude geloof van de Joden in - van 'deze wereld'? Zou ten gevolge van die spanning de christelijke Kerk uiteen breken en in elkaar storten? Het was een 'verwereldlijkte' Kerk die in 'de' Renaissance haar grootse aardse verschijningsvorm heeft gekregen, zodat de toerist - wat hij voor de rest ook moge geloven - er tot op vandaag in bewondering naar opkijkt.

Rudolf BULTMANN, die ik daarnet citeerde, was protestant. Het protestantisme - tenminste het Lutherse - was in feite het protest van ouderwetse gelovigen tegen de verwereldlijkte Kerk van 'de'

Renaissance. Het protestantisme was niet 'modern', het was 'reactionair'. Weldra zou de inquisitie van deze Kerk niet langer de PICO's en de BRUNO's of nog net een GALILEI lastig vallen, maar enkel jacht maken op die protestanten, met bijzondere aandacht voor het land waarin ik dit schrijf en voor het land waar een deel van mijn voorouders, de BOEHMS, vandaan komt. Ooit had elk dorp in de Duitse en Oostenrijkse randgebieden van Bohemen zijn *Böhm*, Bohemers die gevlucht waren voor de contrareformatie.

In de vergaderzaal van de Medici-bank

Ooit leefde in de Oudheid bij de mensen een vertrouwen in - ik zou durven zeggen: een bewustzijn van - de aardse zin van al het menselijke doen en laten. De Griekse tragedie is er nog een duidelijke uitdrukking van. Dit vertrouwen werd geschokt door het 'filosofisch' inzicht in de natuur der dingen, alhoewel PLATO en ARISTOTELES geloofden uit een rustige beschouwing van die natuur der dingen alle voordeel voor de mensen te kunnen halen.

Hoe kwam het tot 'de' Renaissance, de wedergeboorte of heropleving van dit geloof, nu als een geloof in de natuur zelf die de Griekse filosofen hadden ontdekt?

Niet alleen door de kleine graaf PICO. Trouwens, nadat zijn gedachten en plannen bekend raakten moest hij vluchten, werd aangehouden en aan het Vaticaan uitgeleverd. Dankzij een tussenkomst van LORENZO DE MEDICI opnieuw vrijgelaten, kon PICO zich vestigen te Florence, waar hij welkom was in de door LORENZO's grootvader, COSIMO DE OUDE, opgerichte nieuwe Platoonse academie, die onder leiding stond van MARSILIO FICINO.

Florence was toen zo rijk als de rest van Italië, wiens handelsbalans gedurende de hele 15de eeuw tegenover de rest van Europa erg gunstig was¹¹- om maar te zwijgen over die van de rest van de wereld -. Een groot deel van die rijkdom was in handen van de Medici's, die dan ook tot de grondleggers van het moderne bank- en kredietwezen behoren.

Er bestond dus enige reden tot "vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in 'het levensinstinct' ": een economische hoogconjunctuur, die wellicht voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid het verschijnsel van overproductie - ongetwijfeld enkel een relatieve en plaatselijke overproductie - voortbracht. Enkel dit kan Florence ontvankelijk gemaakt hebben voor een nieuwe Platoonse academie, en deze begunstigde op haar beurt de ideeën van PICO DELLA MIRANDOLLA.

Dit alles had zich reeds omgekeerd voorgedaan in de Griekse Oudheid, waar de opkomst van het begrip 'natuur', verschillend van en in tegenstelling met de mens, eng gekoppeld was aan het inzicht dat de mensen om te overleven genoodzaakt waren zelf te produceren wat de natuur ze niet verschaftte.

Een verlamdend vertrouwen

"Te overwegen: In hoeverre nog steeds het rampzalige geloof in een goddelijke providentie - dit voor onze handen en ons verstand meest verlamdende geloof dat ooit bestaan heeft - nog steeds voortbestaat; in hoeverre onder de formules 'natuur', 'voortgang', 'vervolmaking', 'Darwinisme', (...) nog steeds een christelijke vooronderstelling en interpretatie voortleeft."

Het 'filosofisch' inzicht in het bestaan van de natuur als een van ons volstrekt onafhankelijk 'wezen' waar wij toch volstrekt afhankelijk van zijn, werkte ooit verlamdend op de mensen. Niet minder verlamdend werkte de christelijke leer voor zover hij het hopeloze van het menselijk leven op aarde bevestigde; die leer werd alleen maar uitbundig onthaald omdat ze een heil -hoewel enkel in een hiernamaals - in het vooruitzicht stelde.

Maar het in 'de' Renaissance herboren vertrouwen in de 'natuur', in de 'voortgang', in de 'vervolmaking', in de 'ontwikkeling' - een voorstelling die, onder invloed van het Darwinisme, steeds meer in de plaats trad van het natuurbegrip - heeft de meest verlamdende uitwerking op de mensen gehad. Die 'natuur' - toch enkel door een god voor de mensen geschapen - kon en moest men maar kennen, in zijn bewustzijn opnemen en weerspiegelen, om zich erbij neer te leggen en zich eraan aan te passen. Dit was de enige weg van de 'voortgang'; elke 'gang van zaken' betekende *ipso facto* een voortgang en wees door zichzelf de weg van de 'vervolmaking' aan. De 'ontwikkeling', die reeds HEGEL, onder wiens invloed het Darwinisme zich verspreidde als 'evolutieleer', nagenoeg vereenzelvigde met god, ging onverbiddelijk haar gang, maar men kon ook in haar ten volle vertrouwen zoals ooit in de almachtige Liefde: God.

"(...) alsof het namelijk niet net van ons zou afhangen zoals het allemaal verloopt (- alsof we het zouden mogen laten verlopen zoals het verloopt (...))."

Inderdaad, het enige dat in de veronderstelling van dit rampzalige geloof, dat opgekomen is met 'de' Renaissance, nog wél van ons afhangt, is het volgende: dat we de kennis van de objectieve wetten van de natuur niet laten vertroebelen door een inmenging van menselijke behoeften en van verlangens, dat we de vooruitgang niet verstoren door de 'gang van zaken' naar onze hand te willen zetten, de vervolmaking niet tegenhouden door ons te laten leiden door vooringenomen inzichten in wat goed zou zijn, of nog, dat we helemaal meegaan met de ontwikkeling. Dit geloof is in feite geen vertrouwen in de zin van het menselijk doen en laten, het is enkel berusten in het laten.

Op basis van dit rampzalig vertrouwen konden COPERNICUS en zijn opvolgers het wereldbeeld van ARISTARCHOS recupereren, konden GALILEI en zijn opvolgers opnieuw aansluiten bij de 'goddelijke' ARCHIMEDES en konden ze voor alles het reeds door DEMOKRITOS geopperde begrip van de natuur der dingen aanvaardbaar maken. Volgens dit begrip komen aan de dingen zelf geen zintuiglijke kwaliteiten toe, maar enkel wiskundige bepalingen; alleen deze laatste zijn invariabel. Wiskundige bepalingen geven verhoudingen aan: invariabel zijn in wiskundige formules aan te duiden wetmatige verhoudingen tussen variabelen, de natuurwetten van de moderne natuurkunde. Nu zijn die wetten op hun beurt slechts geldig onder heel bepaalde voorwaarden. GALILEI's *Wet van de vrije val* - die als één van de eerste ontdekt werd - is enkel geldig in een luchtledige ruimte. Men kan maar 'voortgaan' op die wetten als men de voorwaarden schept waaronder ze geldig zijn. Dit moet de moderne techniek bij uitstek - of beter - technologie worden. De wetmatig voorspelbare uitkomst van het scheppen van voorwaarden waaronder de wetten van toepassing zijn, verdringt steeds meer elke doelstelling, terwijl het in feite het doel is dat de middelen zou moeten bepalen. De moderne 'toegepaste wetenschap' is de verwerping, in naam van een doelloze vooruitgang, van elk doelgericht willen van de mensen zelf.

"Men wil ontsnappen aan de wil, aan het willen van een doel, aan het risico zichzelf een doel te geven; men wil alle verantwoordelijkheid afwentelen (-men zou het fatalisme aanvaarden)."

Fortuna - een vriendelijke benaming voor het *fatum* - heet de godin waarmee de schepper van 'de' Renaissance gelijkstaat.

Enkel op één punt vergiste NIETZSCHE zich: met de oorspronkelijke leer van het christendom heeft dit alles nog weinig te maken. Of minstens betekent het een radicale vooruitgang van het nihilisme ten opzichte van het primitief christelijk nihilisme. Enkel dit kan men vaststellen: om aan het heil in het hiernamaals deelachtig te worden eiste ook het

oorspronkelijk christendom van de gelovigen eigenlijk niets meer dan een loutere aanvaarding van de almachtige liefde en van haar genade. Aldus heeft het de mens er toe aangezet om alleen van zijn zelfverloochening heil te verwachten, nu zelfs in het 'hiernu maals'.

Het verdriet van Europa

Het geloof in de 'natuur', de 'vooruitgang', de 'vervolmaking', de 'ontwikkeling', het "(...) absurd vertrouwen in de gang van zaken, in het 'leven', in het 'het levensinstinct' (...) in de veronderstelling van een leiding der dingen *sub specie boni*" is door en door nihilistisch.

Ik heb geen zin om hier eens te meer te beschrijven waar dit geloof inmiddels toe geleid heeft; men kan - al dan niet de ogen knipperend - mijn boekje, gedateerd *Aan het einde van een tijdperk*¹² raadplegen. Enkel nog dit: de overbodigheid van de mensen - "alsof het niet net van ons zou afhangen hoe het allemaal verloopt" - wordt nu ook bewezen door de massale werkloosheid. De verdere ontplooiing van steeds 'nieuwe' technologieën zal die op termijn nog opdrijven. Heeft men eigenlijk wel begrepen dat volgens Karl MARX' laatste werk¹³ de *Verelendung*, het voortschrijden van de miserie van de massa, in het kapitalisme die vorm zou moeten aannemen?

Maar brokkelt intussen het "absurd vertrouwen in de gang van zaken (...) in de veronderstelling van een leiding der dingen *sub specie boni*" niet geleidelijk af? Zeker. Toch gaat de vooruitgang van het nihilisme verder. Net als in de Oudheid, komt nu een golf van scepsis en cynisme op. Enkel voor een nieuwe verkondiging van een verlossing in een hiernamaals schijnt er - voorlopig? - nog geen ruimte te zijn.

Cynisme : velen die aan anderen - en wellicht ook aan zichzelf - voorspiegelen dat ze het geloof in de vooruitgang, ... nog steeds delen, doen dit in feite slechts ofwel omdat het in hun eigenbelang is - uit gemeenheid -, of omdat ze zich geen zinnige gedraging kunnen voorstellen die niet langer zou steunen op dit geloof - uit bekrompenheid -.

Scepsis : eigenlijk berust het geloof in de vooruitgang, ... op "de tot nog toe heersende gewoonte te denken dat ons een doel van buitenaf moet gesteld en gegeven zijn". Velen die voldoende inzicht en moed bezitten om afstand te doen van dit geloof en van die manier van denken en die er openlijk voor uitkomen, zijn kennelijk nog steeds niet los gekomen van "de heersende gewoonte te denken dat er ons een doel van buitenaf moet gesteld en gegeven zijn". Ze aanvaarden wel dat er voor de mens geen zo'n doel gesteld en gegeven wordt, maar besluiten

daaruit dat ze tot een volstrekt doelloos bestaan gedoemd zijn. "(...) pathologisch is die fantastische veralgemening, het besluit dat er helemaal geen zin bestaat (...)." Hun laatste hoop, dé laatste hoop blijft dan: de laatste mens, een kerel die NIETZSCHE ook al heeft zien komen.

Met de ogen knipperend, de laatste mens

"Zie! Ik toon jullie de laatste mens.

"Wat is liefde? Wat is schepping? Wat is hunkering? Wat is een ster?", vraagt de laatste mens en knippert met de ogen.

De aarde is nu klein geworden, en daarop huppelt de laatste mens, die alles klein maakt. Zijn soort is onverdelgbaar zoals de aardvlo; de laatste mens leeft het langst.

'Ik heb het geluk uitgevonden', zeggen de laatste mensen en knipperen met de ogen.

De streken waar het hard was om te leven, hebben ze verlaten; want men heeft nood aan warmte. Men houdt nog van zijn naaste en wrijft zich tegen hem aan: want men heeft nood aan warmte.

Ziek worden en wantrouwig zijn beschouwt men als zonde; men let op waar men stapt. Wat een dwaas die nog struikelt over stenen of mensen!

Af en toe een weinig vergif: dat geeft aangename dromen. En bij het einde veel vergif, voor een aangename dood.

Men werkt nog, want werk is verstrooiing. Maar men zorgt er voor dat het werk geen last wordt.

Men wordt arm noch rijk: het is te vermoeiend.

Wie wil nog regeren? Wie wil nog gehoorzamen? Het is te vermoeiend.

Geen herder en één kudde! Iedereen wil hetzelfde, ieder is gelijk: wie het anders aanvoelt, gaat vrijwillig naar het gekkenhuis. 'Vroeger waren ze allemaal gek', zeggen de slimstem en knipperen met de ogen.

Men is wijs en weet alles wat er gebeurd is: zo kan men met alles eindeloos spotten.

Men ruziet nog wel, maar men verzoent zich vlug -anders schaadt men zijn maag.

Men verschaft zich zijn pleziertjes voor de dag en zijn pleziertjes voor de nacht: maar verzorgt zijn gezondheid.

'Wij hebben het geluk uitgevonden', zeggen de laatste mensen en knipperen met de ogen.¹⁴"

Noten

1. F. NIETZSCHE, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, dl.VIII-2, (ed.: G. COLLI en M. MONTINARI), Berlin, De Gruyter, 1970, p.V-VI, (Eigen vertaling).
2. F. NIETZSCHE, *Nachgelassene Fragmente Herbst 1887 bis Marz 1888*, in: Id., *O.c.*, p.19-20, (Eigen vertaling).
3. *O.c.*, p.123, (Eigen vertaling).
4. *O.c.*, p.15, (Eigen vertaling).
5. L. FEUERBACH, *Das wesen der Religion*, in: Id., *Gesammelte Werke*, dl.10, (ed.: W. SCHUFFENHAUER), Berlin, Akademie Verlag, 1971, p.3-4, (Eigen vertaling).
6. R. BULTMAN, *Das Urchristentum*, Hamburg, Rowohlt, 1962, p.181, (Eigen vertaling).
7. Paulus, *1 Kor. 15, 19 en 50*, (Gangbare katholieke vertaling).
8. K. LÖWITH, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen*, Stuttgart, Kohlhammer, 1953(2).
9. L. FEUERBACH, *O.c.*, p.51-52, (Eigen vertaling).
10. R. BULTMANN, *O.c.*, p.180, (Eigen vertaling, met gebruik van een gangbare katholieke vertaling van de Bijbelcitataten).
11. J.C. MARGOLIN, *L'avènement des temps modernes*, Paris, P.U.F., 1977, p.94.
12. R. BOEHM, *Aan het einde van een tijdperk. Filosofisch-economische aantekeningen*, Weesp/Berchem, Het Wereldvenster/EPO, 1984.
13. K. MARX, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals; 13. Kapitel: Maschinerie und grosze Industrie*. Bij het verschijnen van dit boek, in 1867, is Karl Marx 49 jaar oud; hoewel hij 65 zou worden, heeft hij later niets noemenswaardig meer geschreven noch uitgegeven. De andere delen van *Das Kapital* zijn vroeger geschreven zonder dat Marx ertoe kon besluiten ze te laten verschijnen.
14. F. NIETZSCHE, *Also sprach Zarathustra*, in: Id., *Werke*, dl.II, (ed.: K. SCHLECHTA), München, Hanser, s.d., p.284-285, (Eigen vertaling).